

Beyond Explanation: A Critical Assessment of the “Anti-Explanation” Theory in the Book “*Unthinkable Revolution in Iran*”

Majid Ostovar*

Arman Soltani**

Abstract

The Iranian Islamic Revolution, despite a wide range of structural, cultural, and economic explanations, appeared sudden and unpredictable to many observers at the time of its occurrence. In “*The Unthinkable Revolution in Iran*”, Charles Kurzman advances the theory of “anti-explanation” and the concept of the “viability” in order to address this paradox by emphasizing actors’ subjective perceptions and the breakdown of stabilized expectations. The central research question of this study is whether the anti-explanation approach provides a coherent and sufficient analytical framework for understanding the Iranian Revolution or merely serves as a complementary perspective to classical explanatory models. The findings indicate that while this theory effectively highlights human agency, historical contingency, and the role of perceived feasibility in collective mobilization—thereby exposing important limitations of deterministic approaches—it encounters serious theoretical and methodological challenges as an independent explanatory framework. The reduction of revolution to belief in possibility, the failure to explain the origins of such belief among initial actors, the neglect of macro-structural processes, the

* Associate Professor, Department of Political Science, Ra.C., Islamic Azad University, Rasht, Iran
(Corresponding Author), ostovar@iau.ac.ir, ORCID: 0000-0003-2929-9977

** B.A. Student in Political Science, Department of Political Science, Ra.C., Islamic Azad University, Rasht, Iran, arman.soltani@iau.ir, ORCID: 0009-0009-0831-4235

Date received: 21/12/2025, Date of acceptance: 22/04/2026

symbolic capital of the clerical institution, and the role of intellectuals, along with reliance on retrospective interviews, constitute its principal limitations. Overall, anti-explanation functions less as a substitute for established theories and more as an analytical complement that expands understanding of cognitive dynamics and moments of rupture in revolutionary processes. This study employs a qualitative methodology, combining internal and external critique within a descriptive-analytical framework.

Keywords: Anti-explanation, Charles Kurzman, Iranian Revolution, Viability, Methodological Critique, Internal and External Critique, Structural Explanation.

Introduction

Charles Kurzman's *"The Unthinkable Revolution in Iran"* proposes a radical departure from conventional revolutionary theory through "anti-explanation." Rather than seeking structural causes or cultural predispositions, Kurzman argues the 1979 revolution was fundamentally unpredictable and resists retrospective explanation. Instead, he foregrounds lived confusion, fluid perceptions of viability, and micro-interactions through which Iranians constructed a shared belief that revolution had become possible. This article systematically evaluates Kurzman's framework, assessing whether anti-explanation offers a necessary alternative, a valuable supplement to structural theories, or a logically and empirically problematic departure from social scientific inquiry.

Materials & Methods

This study employs internal and external critique. Internal critique examines anti-explanation's logical coherence, conceptual precision, and explanatory adequacy, identifying theoretical circularities and undefined concepts. External critique tests Kurzman's claims against established qualitative research standards, historical evidence from primary and secondary sources, and a set of competing explanatory frameworks drawn from diverse traditions (structural, discursive, cultural-symbolic, and political-economy approaches) that collectively demonstrate the Iranian Revolution has been subject to rigorous scholarly explanation. These competing accounts were selected to represent the full spectrum of explanatory strategies, from macro-structural analyses of economic and geopolitical factors to micro-level studies of symbolic and discursive practices. The dual framework enables a

comprehensive assessment that neither dismisses Kurzman's insights prematurely nor accepts them uncritically.

Evaluation proceeds through four criteria: methodological validity of data collection, conceptual coherence, logical consistency and explanatory adequacy, and compatibility with historical evidence. Specific textual indicators are identified for each criterion. The analysis pays particular attention to the book's reliance on retrospective interviews, its treatment of core concepts such as confusion and viability, and its engagement with historical facts.

Discussion & Results

Methodological validity: Kurzman builds his theory primarily upon retrospective interviews and memoirs, yet provides no explicit criteria for interviewee selection, omitting geographical, class, age, gender, or political distribution. Generalizing from individual cases constitutes a fundamental analytical error. While acknowledging memory reconstruction problems, he offers no systematic strategy to control for this bias, merely noting that conventional approaches face similar difficulties. The absence of a transparent sampling strategy and the reliance on post-hoc narratives weaken the empirical foundations of anti-explanation.

Conceptual coherence: The core concept of "confusion" remains critically underspecified. No distinction is drawn between objective ambiguity and subjective confusion. Evidence for confusion admits alternative interpretations: asking "what will happen?" may indicate active information-seeking; changed opinion may reflect conscious reassessment. The theory thus rests on a conceptually underspecified foundation that conflates structural uncertainty with individual mental states.

Logical consistency: The viability theory encounters fundamental circularity. If belief in viability depends on estimates of others' participation, the theory cannot explain how the initial few hundred protesters came to believe in the movement's viability before mass participation existed. Kurzman offers no mechanism for this initial belief formation, merely invoking "determination and enthusiasm." Resolving this circularity would require reference to structural factors (clerical influence, symbolic capital, intellectual discourse, economic transformations) that Kurzman neglects. The theory therefore fails to account for its own starting point.

Historical evidence: Kurzman presents the politicization of fortieth-day commemoration ceremonies (chehelom) as a 1978 innovation, despite documentation during the Constitutional Revolution. He overlooks Ayatollah

Khomeini's 1963 politicization of Shi'a concepts. He secularizes martyrdom, equating it with patriotism while neglecting its theological status.

Juxtaposing anti-explanation with competing frameworks reveals a dual picture. No single explanation is comprehensive, partially corroborating Kurzman's concern about insufficiency. However, their collective illumination of structural, intellectual, symbolic, political, and economic dimensions shows insufficiency does not equal impossibility.

Conclusion

Kurzman's anti-explanation offers valuable insights into experiential dimensions of revolution but falls short as an independent framework. It is compromised by methodological weaknesses in retrospective accounts, conceptual imprecision regarding confusion, logical circularity, and historical inconsistencies. These shortcomings circumscribe rather than negate its contribution. Anti-explanation is best understood as a complementary perspective enriching understanding of how revolutions are lived and perceived, not a rejection of explanation. The insights of anti-explanation into the subjective perceptions of actors can complement, rather than replace, the structural explanations that remain indispensable for understanding revolutions.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand (1998), *Iran between Two Revolutions*, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney.
- Bashiriyeh, Hossein (2002), *Revolution and Political Mobilization*, 4th ed., Tehran: University of Tehran Press.
- Bashiriyeh, Hossein (2003), *Teaching Political Knowledge: Foundations of Theoretical and Institutional Political Science*, Tehran: Negahe Moaser.
- Bashiriyeh, Hossein (2020), *Social Contexts of the Iranian Revolution*, trans. Ali Ardestani, Tehran: Negahe Moaser.
- Bayat, Asef (2012), *Street Politics: Poor People's Movements in Iran*, translated by Seyyed Asadollah Nabavi Chashmi, Tehran: Shirazeh Ketab.
- Boroujerdi, Mehrzad (2013), *Iranian Intellectuals and the West: The Tormented Triumph of Nativism*, translated by Jamshid Shirazi, Tehran: Farzan Rooz.
- Bourdieu, Pierre (2005), *Language and Symbolic Power*, translated by Gino Raymond and Matthew Adamson, London: Polity Press.

97 Abstract

- Ghaneifard, Erfan (2011), *In the Trap of Incident: An Investigation into the Causes and Factors of the Collapse of the Imperial Regime: Conversation with Parviz Sabeti*, United States: Ketab Corp.
- Jafari, Akram and Afsaneh Rezaei Lalari (2024), "Attributes of the Martyr from the Perspective of the Quran and Narrations," *Journal of Islamic Studies Research*, vol. 6, no. 59, pp. 10–25.
- Kasravi, Ahmad (2006), *History of the Iranian Constitutional Revolution*, Tehran: Negah.
- Khomeini, Ruhollah (1999), *Sahifeh-ye Imam: The Collected Works of Imam Khomeini*, vol. 1, Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Kurzman, Charles (2020), *The Unthinkable Revolution in Iran*, translated by Ramin Karimian, Tehran: Ney.
- Moaddel, Mansour (2003), *Class, Politics, and Ideology in the Revolution*, translated by Mohammad Salar Kasraei, Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran.
- Nahavandi, Houchang and Yves Bomati (2013), *Mohammad Reza Pahlavi: Le dernier shah / 1919–1980*, translated by Dadmehr, Los Angeles: Ketab Corp.
- Ostovar, Majid (2013), *The Islamic Revolution and the Battle of Symbols*, Tehran: Negahe Moaser.
- Ostovar, Majid (2025), "The Role of Intellectuals and Iranian Society in the Construction of Islamic Revolution Ideology," *Political Discourse of the Islamic Revolution*, vol. 4, no. 2, pp. 1–20. <https://doi.org/10.71723/dir.2025.1200737>
- Parsa, Misagh (2024). *A Comparative Study of Social Revolutions: An Analysis of the Revolutions of Iran, Nicaragua, and the Philippines with an Emphasis on the Role of the State and Ideology*, translated by Javad Afshar Kohan, first edition, Tehran: Pileh.
- Rahnama, Ali (2024), *Modern Iranian Political History: Revolution, Reaction, and Transformation, 1905–1979*, translated by Pouria Parandush, Tehran: Negahe Moaser.
- Samiei, Mohammad (2017), *The Power Struggle in Iran: Why and How the Clergy Won*, Tehran: Ney.
- Skocpol, Theda (1997), *States and Social Revolutions*, translated by Majid Rooeintan, Tehran: Soroush.
- Skocpol, Theda (2003), "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution," *Strategic Studies Quarterly*, vol. 6, no. 19, pp. 119–141.
- Tabatabaei, Seyyed Hadi (2016), *Jurists and the Iranian Revolution: A Generation after Grand Ayatollah Boroujerdi*, Tehran: Kavir.
- Zacks, Jeffrey M., Matthew A. Bezdek, and Garrett E. Cunningham (2022), "Knowledge and the Reliability of Constructive Memory," *Memory*, vol. 30, no. 1, pp. 22–25.
- Zonis, Marvin (2021), *Majestic Failure: The Psychology of the Shah's Personality*, translated by Abbas Mokhber, Tehran: Maan Ketab.

عبور از تبیین؛

نقد و ارزیابی نظریه «ضد تبیین» در کتاب ناگهان انقلاب

مجید استوار*

آرمان سلطانی**

چکیده

انقلاب اسلامی ایران، با وجود تبیین‌های متنوع ساختاری، فرهنگی و اقتصادی، برای بسیاری از ناظران رویدادی ناگهانی و پیش‌بینی‌ناپذیر بود. کتاب «ناگهان انقلاب» اثر «چارلز کورزن» با طرح نظریه «ضد تبیین» و مفهوم «آوازه امکان‌پذیری» می‌کوشد این پارادوکس را از رهگذر تمرکز بر ادراکات ذهنی کنشگران و فروپاشی انتظارات تثبیت‌شده توضیح دهد. پرسش اصلی پژوهش حاضر آن است که آیا نظریه ضد تبیین قادر است چارچوبی منسجم برای فهم انقلاب اسلامی ایران فراهم آورد؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه نظریه ضد تبیین با برجسته‌سازی عاملیت انسانی، عدم قطعیت تاریخی و نقش برآوردهای ذهنی از موفقیت جنبش، خلأ مهمی را در تبیین‌های جبرگرایانه آشکار می‌سازد، اما در مقام یک چارچوب مستقل تبیینی با چالش‌هایی جدی روبه‌روست. فروکاست انقلاب به «باور به امکان‌پذیری»، ناتوانی در توضیح خاستگاه این باور در کنشگران اولیه، غفلت از ساختارهای کلان، سرمایه نمادین نهاد روحانیت و نقش روشنفکران و اتکای روش‌شناختی بر مصاحبه‌های پسینی از مهم‌ترین محدودیت‌های این رویکرد است. در مجموع، ضد تبیین بیش از آنکه جایگزینی برای تبیین‌های کلاسیک باشد، می‌تواند به‌عنوان مکملی تحلیلی، افق فهم پویایی‌های ذهنی و لحظات گسست در فرایندهای انقلابی را گسترش دهد. روش

* دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران (نویسنده مسئول)،
ostovar@iaui.ac.ir

** دانشجوی کارشناسی علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران،
arman.soltani@iaui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۲

پژوهش کیفی و با رویکرد توصیفی - تحلیلی است که در آن از نقد درونی و بیرونی به طور همزمان استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: ضدتبیین، چارلز کورزمن، انقلاب ایران، امکان‌پذیری، نقد روش‌شناختی، نقد درونی و بیرونی.

۱. مقدمه

انقلاب اسلامی ایران به عنوان یکی از رویدادهای شگفت‌انگیز قرن بیستم، همواره موضوع مطالعات گسترده‌ای بوده است. تاکنون این انقلاب از منظرهای گوناگونی مورد بررسی قرار گرفته است. از منظر روانشناختی، ماروین زونیس، ویژگی‌های ضعف شخصیتی و وابستگی روحی و روانی شاه به دیگران و قدرت‌های بزرگ را از عوامل فروپاشی ذهنی شاه و دولت پهلوی در مقابل امواج انقلاب اسلامی می‌داند (زونیس، ۱۴۰۰). «یرواند آبراهامیان» با رهیافت نئومارکسیستی، توسعه ناهمگون را از عوامل اصلی انقلاب ایران معرفی می‌کند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۲۵). «اسکاچپول» انقلاب ایران را محصول ترکیب بحران ساختاری دولت رانتیر و فعال شدن شبکه‌ها و نمادهای تشیع می‌داند (اسکاچپول، ۱۳۸۲). با این حال، پارادوکس اصلی این انقلاب، پیش‌بینی‌ناپذیری آن برای بسیاری از ناظران داخلی و خارجی در زمان وقوع است. چرا با وجود انبوه تبیین‌های ساختاری و فرهنگی که عوامل زمینه‌ساز مانند فشارهای بین‌المللی، بحران اقتصادی یا شبکه‌های سازمانی را برجسته می‌کند، انقلاب ایران برای بسیاری از ناظران بیرونی، ناگهانی و غیرمنتظره به نظر رسید؟ این پرسش، که نشان‌دهنده محدودیت رویکردهای جبرگرایانه در مطالعات انقلاب است، نقطه کانونی پژوهش حاضر است. کتاب «ناگهان انقلاب» نوشته «چارلز کورزمن» (۱۳۹۹)، با معرفی نظریه «ضد تبیین»، تلاش می‌کند پاسخی به این پارادوکس ارائه دهد و بر نقش «آوازه امکان‌پذیری» تاکید کند. اما آیا این رویکرد واقعا درک ما را از انقلاب ایران بهبود می‌بخشد و یا دارای ضعف نظری و روش‌شناسی است؟ ضرورت این پژوهش در نوآوری روش‌شناختی مولف در مطالعه انقلاب ایران نهفته است. این کتاب با به چالش کشیدن جبرگرایی در مطالعات انقلاب، تلاش می‌کند تا نشان دهد چگونه می‌توان عناصر غافلگیری و سردرگمی کنشگران را تئوریزه کرد. مولف اثر با تمرکز بر روایت‌های زیسته و مصاحبه‌های پسینی، رویکردی را پیشنهاد می‌کند که عاملیت انسانی را در برابر ساختارهای کلان اولویت می‌بخشد. با این حال، کم‌توجهی پژوهشگران داخلی به این اثر و نیاز به

ارزیابی انتقادی آن، پژوهش حاضر ضروری به نظر می‌رسد. پس از مقدمه، در بخش دوم نقد کتاب، تبیین‌های کلاسیک تشریح می‌شود. بخش سوم به توصیف سازوکار «آوازه امکان‌پذیری» که هسته مرکزی نظریه «ضدتبیین» را شکل می‌دهد، اختصاص دارد. در بخش چهارم، نظریه مذکور در چهار محور نقد و همچنین اشکالات کتاب در نقد تبیین‌ها نیز بررسی می‌شود. بخش پنجم به نتیجه‌گیری اختصاص دارد و این موضوع را در کانون توجه خود قرار خواهد داد که نظریه «ضدتبیین» اگرچه به عنوان مکمل تبیین‌های ساختاری می‌تواند نقش عاملیت و موقعیت‌های ذهنی را برجسته کند، اما به تنهایی از ارائه یک چارچوب نظری منسجم، ناتوان است. پژوهش حاضر با روش کیفی و رویکرد تحلیل انتقادی انجام شده و از نقد درونی و بیرونی توانان بهره می‌برد.

۲. چستی نظریه «ضدتبیین»: شالوده‌شکنی تبیین‌های کلاسیک

کتاب «ناگهان انقلاب» در شش فصل سازمان یافته است و در هر فصل، یکی از تبیین‌های رایج از انقلاب ایران را به چالش می‌کشد تا زمینه را برای طرح نظریه ضدتبیین فراهم سازد. در فصل اول، مولف کتاب با بررسی گزارش‌های وزارت امور خارجه و سازمان سیا آمریکا بر غیرقابل پیش‌بینی بودن انقلاب‌ها تاکید می‌کند. او رفتار انقلابیون را نه محصول محاسبه عقلانی، که برآمده از نادانستگی و سردرگمی در شرایط بحرانی می‌داند و تبیین را صرفاً «پیش‌بینی پس‌نگرانه» تعریف می‌کند (کورزمن، ۱۳۹۹: ۲۳-۳۱). در فصل دوم که «آغاز اعتراض‌ها: تبیین سیاسی» نام دارد، با تطبیق وضعیت ایران با نظریه اسکاچپول آغاز می‌شود که در آن فشار بین‌المللی از عوامل تضعیف دولت برشمرده می‌شود (اسکاچپول، ۱۳۷۶: ۶۳-۶۴). خالق اثر می‌پذیرد که فشار دولت کارتر اندکی فضای سیاسی را گشود، اما با ذکر مثال‌هایی نشان می‌دهد که سرکوب همچنان پابرجا بود (کورزمن، ۱۳۹۹: ۴۵-۴۶). به باور وی، جرقه اصلی نه آزادسازی سیاسی، که خبر درگذشت مصطفی خمینی بود. مراسم‌های ترحیم و عزاداری به سرعت سیاسی شد و روحانیون با پخش خطبه‌های ضبط‌شده، روحیه مخالفان را تقویت کردند. به باور «پرویز ثابتی» نیز زمینه تشکل و بسیج نیروهای مذهبی در جریان همین مجالس شکل گرفت (قانع‌فرد، ۱۳۹۰: ۴۰۰). نتیجه‌گیری نویسنده کتاب این است که آغاز اعتراضات نه محصول فروریختن دولت، بلکه حاصل شکل‌گیری باور به بیداری ملت و امکان‌پذیری موفقیت نزد انقلابیون بود (کورزمن، ۱۳۹۹: ۵۸-۵۹). در فصل سوم تحت عنوان «بسیج شبکه مساجد: تبیین سازمانی»، مولف بازه

زمانی ۱۳۵۵-۱۳۵۶ را نقطه عطف تبدیل مساجد به پایگاه بسیج سیاسی می‌داند. از آنجا که ساواک روحانیون تندرو را تبعید یا زندانی کرده بود، مساجد عمدتاً در اختیار روحانیون میانه‌رو بود. انقلابیون با سه راهکار تشویق و پرسشگری علنی، قرار دادن خود در معرض سرکوب برای تهییج احساسات و تهدید به از بین بردن نام و آبرو، روحانیون میانه‌رو را تحت قرار می‌دادند (همان: ۸۱-۸۶). حتی در مواردی شایعاتی مبنی بر زندگی مرفه یا دریافت حواله بانکی از رژیم علیه این روحانیون میانه رو مطرح می‌شد (طباطبایی، ۱۳۹۵: ۳۵۳). انتشار مقاله «ایران و استعمار سرخ و سیاه» در ۱۷ دی ۱۳۵۶ خشم میانه‌روها را نیز برانگیخت و آنان را به صف مخالفان کشاند. در فصل چهارم که «گرایش‌های شیعی: تبیین فرهنگی» نام دارد، خالق اثر بر دو موضوع تمرکز دارد؛ تبدیل مراسم چهارم به تجمع سیاسی و کارکرد مفهوم شهادت. مولف استفاده از چهارم را ابتکار آیت‌الله خمینی پس از ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ می‌داند و همزمانی آن با ایام عاشورا را در این امر موثر می‌شمارد. درباره مفهوم شهادت، او ضمن اذعان به جایگاه آن در فرهنگ شیعی، این عنصر را با احساسات ملی‌گرایانه هم‌تراز می‌کند و با ذکر مصادیقی از بیم جان معترضان و کاهش جمعیت تظاهرات ۱۷ شهریور نسبت به تجمع عید فطر، در فراگیر بودن شهادت‌طلبی تردید می‌کند (همان: ۱۰۰-۱۲۵). در فصل پنجم با نام «اعتصاب عمومی: تبیین اقتصادی» به بررسی نقش اقتصاد در انقلاب می‌پردازد. نویسنده اثر نخست وضعیت اقتصادی ایران را مرور می‌کند؛ درآمد نفت در سال‌های ۱۳۵۲-۱۳۵۳ چهار برابر شد و رشد اقتصادی به ۱۱ درصد رسید، اما در سال‌های بعد تورم دورقمی و اختلال در تولید پدیدار گشت. وی سپس وضعیت پنج کشور صادرکننده نفت (عراق، ونزوئلا، اندونزی، نیجریه و الجزایر) را با ایران مقایسه می‌کند. تمامی این کشورها چرخه مشابهی از رونق و رکود را تجربه کردند، اما هیچکدام در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ دچار انقلاب نشدند. خالق کتاب همچنین مشارکت گروه‌های مختلف اجتماعی را بررسی می‌کند و معتقد است برخلاف تصور رایج، گروه‌های محروم و حاشیه‌نشینان شهری چندان در انقلاب فعالیت نداشتند، درحالی‌که طبقات مرفه‌تر مانند بازاریان نقش موثرتری ایفا کردند. نتیجه‌گیری مولف آن است که با وجود بحران‌های اقتصادی، داده‌های سال‌های ۱۳۵۶ و اوایل ۱۳۵۷ ما را به این نتیجه نمی‌رساند که انقلابی در شرف وقوع است (کورزمن، ۱۳۹۹: ۱۴۹-۱۶۹). در فصل ششم کتاب تحت عنوان «مشت شکسته: تبیین نظامی»، مولف به بررسی وضعیت نیروهای مسلح در ماه‌های پایانی رژیم می‌پردازد. وی دو بحث اصلی را پیش می‌کشد؛ نخست سیاست چماق و هویج شاه

عبور از تبیین؛ ... (مجید استوار و آرمان سلطانی) ۱۰۳

که به باور او همواره در نوسان میان سرکوب و مماشات بود و دوم فرسایش تدریجی ارتش در برابر اعتصابات و اعتراضات. شیوع اعتصابات در کشور چنان گسترده بود که ارتش توان شکستن آن را نداشت (کورزمن، ۱۳۹۹: ۱۸۷-۱۹۲). فرماندهان و افسران از اینکه سربازان از سرکوب معترضان سرباز زنند و به صف مخالفان بپیوندند، بیمناک بودند. معترضان در تظاهرات شاخه‌های گل بر سر سربازان می‌ریختند و شعار «برادر ارتشی، چرا برادرکشی» سر می‌دادند. نشانه‌های این نگرانی در فرار سربازان از پادگان‌ها و افزایش درخواست مرخصی نمایان بود. هرچه زمان می‌گذشت، شمار معترضان افزایش و توان نیروهای نظامی کاهش می‌یافت؛ «ارتشبد از هاری» خود از بی‌فایده بودن ایستادگی در برابر انقلابیون و بی‌اثری سرکوب سخن می‌گفت و امید خود را از دست داده بود. با این همه، نویسنده کتاب نتیجه می‌گیرد که با وجود ناتوانی ارتش برای سرکوب در نیمه دوم سال ۱۳۵۷، ترس از سرکوب همچنان در میان مردم وجود داشت (همان: ۲۰۳).

۳. روش‌شناسی ضدتبیین و دیدگاه‌های مربوط به آن

بخش حاضر به معرفی و تحلیل روش‌شناختی نظریه ضدتبیین اختصاص دارد و در دو گام سازمان یافته است. در گام نخست روش‌شناسی مولف در مطالعه انقلاب ایران به طور نظام‌مند تشریح می‌گردد. در گام دوم، روش و نظریه مولف در مطالعه انقلاب ایران با دیگر تبیین‌های انقلاب اسلامی مقایسه و بررسی می‌شود.

۱.۳ روش‌شناسی ضدتبیین: امکان‌پذیری، لحظات نامتعارف و نقد پیش‌بینی

پیش از ورود به ارزیابی انتقادی، لازم است روش‌شناسی کتاب به صورت نظام‌مند تشریح شود. «چارلز کورزمن» زیرساخت نظریه خود را نه بر تحلیل ساختارها یا داده‌های کلان، بلکه عمدتاً بر خاطرات، مصاحبه‌ها و مشاهدات افرادی بنا می‌کند که انقلاب ایران را به چشم دیده‌اند و در آن حضور داشتند. به لحاظ روش‌شناختی، ضدتبیین یک رویکرد تفسیرگرا و خردنگر است که به جای جست‌وجوی علل ساختاری، بر فهم تجربه زیسته کنشگران و ادراکات ذهنی آنان از «امکان‌پذیری» تمرکز می‌کند. نویسنده در دو فصل پایانی کتاب خود، مفهوم «ضدتبیین» (Anti-explanation) را در تقابل با رویکردهای تبیینی مرسوم در علوم اجتماعی صورت‌بندی می‌کند. در حالی که تبیین کلاسیک در پی یافتن الگوهای تکرارشونده و قواعد عام برای پیش‌بینی پدیده‌هاست، ضدتبیین، بر لحظات پیش از این

دیده نشده تمرکز می‌کند؛ لحظاتی که الگوهای معمول در آنها تاب نمی‌آورند و می‌گسلند. به بیان دیگر، ضدتبیین به جای جستجوی نظم، بر موارد نامتعارف و «ناخوانا» (Outliers) تاکید می‌ورزد تا نشان دهد هرآنچه در حیات اجتماعی طبیعی یا منسجم به نظر می‌رسد، صرفاً برآمده از انتظارات مشترکی است که می‌تواند ناگهان از هم بپاشد. این رویکرد، نقدی است بر پیش‌بینی بعد از وقوع یک اتفاق. بنابراین، مبنای ضدتبیین نه داده‌های کمی یا روندهای بلندمدت، بلکه روایت‌های کیفی، خاطرات و برداشت‌های ذهنی کنشگران از موقعیت انقلابی است. نویسنده با اشاره به انقلاب ایران، نشان می‌دهد که در رویکرد تبیینی سقوط دولت پهلوی اجتناب‌ناپذیر توصیف شده و آن را فاقد مشروعیت معرفی می‌کند. از دید مولف، مشروعیت یک نظام امری ثابت نیست، بلکه در نسبت با احساس وجود یک بدیل بالنده و ممکن، معنا می‌یابد. در ایران سال ۱۳۵۶، بدیل ممکن، یعنی جنبشی به رهبری آیت‌الله خمینی، نه یک نیروی عظیم، بلکه گروهی کوچک و در اقلیت بود. اما همین گروه به دلیل عزم و اشتیاق توانست اعتباری فراتر از اندازه خود کسب کند. مفهوم «امکان‌پذیری» در متن، به عنوان عنصر محوری ضدتبیین مطرح می‌شود. این مفهوم ریشه در نظریه «نیروی موثر» (Critical Mass) دارد؛ بر اساس این نظریه، مردم زمانی به جنبش می‌پیوندند که انتظار داشته باشند دیگرانی نیز در آن شرکت کنند. برخلاف مدل «سواری مجانی» (Free Riding) که هر چه موفقیت جنبش محتمل‌تر شود، انگیزه برای پیوستن کاهش می‌یابد، در مدل نیروی موثر، افزایش تعداد معترضان احتمال پیوستن سایرین را افزایش می‌دهد. انقلاب ایران از دید نویسنده، مصداق روشن مدل نیروی موثر است. نویسنده این انتظار را نه یک متغیر ثابت و قابل پیش‌بینی، که پدیده‌ای سیال، متغیر و وابسته به بستر می‌داند. در وضعیت‌های عادی و متداول، افراد می‌توانند با تقریب خوبی رفتار آینده خود را پیش‌بینی کنند؛ مثلاً بگویند برای شرکت در یک راهپیمایی چند نفر باید حاضر باشند. اما در وضعیت‌های نامعمول مانند انقلاب، تصور آینده و شرایط دشوار می‌شود. در واقع بروز تصور امکان‌پذیری موفقیت در چنین لحظات و اتفاقاتی، یک محاسبه عقلانی صرف نیست بلکه یک قضاوت در وضعیت ابهام و سردرگمی است. یکی از مثال‌هایی که نویسنده برای فهم امکان‌پذیری ارائه می‌دهد، سیاسی شدن گفت‌وگوهای روزمره در آستانه انقلاب است. مردم در خیابان، اتوبوس و محل کار مدام درباره مسائل سیاسی و آینده صحبت می‌کنند. به باور مولف، این پرس‌وجوها را باید نوعی پیمایش غیرحرفه‌ای در نظر گرفت. مردم از یکدیگر برآوردی از آینده می‌خواستند تا بتوانند تصمیم بگیرند. امکان‌پذیری

نه در انزوای ذهنی، که در بطن این تعاملات اجتماعی ساخته می‌شود. این مفهوم‌سازی، ضدتبیین را به سنت برساخت‌گرایی اجتماعی نزدیک می‌کند، با این تفاوت که «کورزمن» بر خلاف برساخت‌گرایان کلاسیک، کمتر به نهادها و ساختارهای تثبیت‌شده توجه دارد و بیشتر بر پویایی و شکنندگی انتظارات جمعی تأکید می‌ورزد. چالش اصلی پیش روی ضدتبیین، دسترسی به حالات درونی افراد است. نویسنده به چهار مانع اشاره می‌کند: ۱. روایت‌های افراد، نمی‌توان قطعا گویای حالات درونی واقعی‌شان در لحظه وقوع واقعه باشد ۲. افراد علت اعمال خود را به درستی نمی‌شناسند ۳. ادراک مردم از اطرافیان خود ناقص و همراه با سوگیری است ۴. آدم‌ها ضرورتا از اطرافیان خود درک کافی ندارند و روش‌های نمونه‌گیری را هم نیاموخته‌اند. با این حال، مولف به جای آنکه راهکاری روش‌شناختی برای کنترل یا کاهش این خطاها ارائه دهد، صرفا تأکید می‌کند که رویکردهای تبیینی مرسوم نیز با مشکلاتی از این دست مواجه هستند. «کورزمن» تأکید می‌کند که این مشکلات منحصر به ضدتبیین نیست بلکه تبیین‌های رایج نیز اغلب بر پایه همین اظهارات غیرقابل‌راستی‌آزمایی بنا شده‌اند. تفاوت در این است که ضدتبیین به‌جای نادیده گرفتن این ابهامات، آنها را محور تحلیل قرار می‌دهد. نویسنده در پایان، مفهوم امکان‌پذیری را از حوزه انقلاب فراتر می‌برد و آن را به کل حیات اجتماعی تعمیم می‌دهد. از این منظر، هر نظم اجتماعی به‌ظاهر باثبات، در واقع حاصل یک جنبش ایستا است؛ به معنای کوشش در جهت حفظ و نگه‌داشت کردارها و رفتارها طبق معمول همیشگی‌شان. در این نوع تحلیل، پایداری یک نظام به دلیل آن است که افراد گمان می‌کنند دیگران نیز آن را پذیرفته‌اند و تغییر آن ناممکن است. بنابراین، ضدتبیین صرفا یک روش تحلیلی نیست، بلکه نگرشی است که تغییر را امری ممکن و همیشه در افق نشان می‌دهد. (همان: ۲۸۳-۲۲۱). از منظر روش‌شناختی، ضدتبیین یک تحلیل تفسیری خردنگر از پدیده انقلاب است که ماده اصلی آن روایت‌های کیفی و خاطرات پسینی است؛ رویکردی که آگاهانه خود را در تقابل با تبیین‌های ساختاری قرار می‌دهد و به جای توضیح چرایی وقوع انقلاب، می‌کوشد نشان دهد که چرا تبیین آن ناممکن است. بخش بعدی با مرور تبیین‌های انقلاب ایران، رویکرد «کورزمن» و ادعای تبیین‌ناپذیر بودن انقلاب ایران بررسی می‌شود.

۲.۳ تبیین‌پذیری انقلاب ایران: مروری بر تبیین‌های انقلاب اسلامی و سنجش آن‌ها با رویکرد نظریه ضدتبیین

همان‌طور که در بخش پیشین شرح داده شد، مولف کتاب مدعی است که تبیین‌های موجود از انقلاب ایران، به دلیل ناتوانی در توضیح همه‌جانبه انقلاب اسلامی، فاقد اعتبار هستند و به همین دلیل ضدتبیین ضرورت می‌یابد. اینک این مسئله نه در سطح انتزاعی، بلکه با مرور تبیین‌های مطرح از انقلاب اسلامی سنجیده می‌شود. این تبیین‌ها هر یک با چارچوب نظری مشخص و شواهد تاریخی مستند، بخشی از فرایند منتهی به انقلاب را روشن کرده‌اند.

«مهرزاد بروجردی» انقلاب ایران را نه صرفاً یک رخداد سیاسی، بلکه نتیجه تحولات فکری و گفتمانی در میان روشنفکران ایرانی می‌داند. در این تحلیل، روشنفکران پس از تجربه ناکامی‌هایی چون اشغال ایران در شهریور ۱۳۲۰ و سقوط مصدق در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به تدریج از گفتمان قانون‌خواهی و آزادی فاصله گرفتند و به سوی «بومی‌گرایی» گرایش پیدا کردند. گفتمانی که زیر چتر دو مفهوم «غرب‌زدگی» و «بازگشت به خویشتن» شکل گرفت. این چرخش گفتمانی، ابزار نظری لازم را برای یک جنبش فکری اسلامی فراهم آورد و به تدریج به گفتمان فراگیر نخبگان انقلابی تبدیل شد (بروجردی، ۱۳۹۲: ۲۷۱-۲۶۴). «آصف بیات» تمایزی میان جنبش انقلابی سراسری به رهبری روحانیون و طبقات متوسط شهری و مبارزه تهری‌دستان و حاشیه‌نشینان قائل می‌شود. «بیات» با تکیه بر گزارش‌های روزنامه‌های دوران انقلاب و مصاحبه‌های میدانی نشان می‌دهد که تهری‌دستان شهری نه در تظاهرات بزرگ خیابانی حضور چشمگیری داشتند و نه سازمان‌های مستقلی برای بسیج در اختیارشان بود. شبکه‌های سستی خویشاوندی و روستایی جای نهادهای رسمی را گرفته بود و آنان اکثراً شاه را نه مسئول اصلی ناملایمات، که حامی بزرگ می‌پنداشتند و مشکلات را به گردن ماموران محلی می‌انداختند. با این حال، «بیات» تأکید می‌کند که تهری‌دستان منفعل نبودند، بلکه مشغول پیشروی آرام بودند؛ مبارزه‌ای خاموش و تدریجی از طریق تصرف زمین‌های خالی، ساخت‌وساز غیرقانونی، وصل خودسرانه آب و برق به خانه‌های حلی خود و ایجاد اقتصاد زیرزمینی. در ماه‌های پایانی انقلاب نیز نهادهایی چون تعاونی‌های اسلامی مصرف و شوراهای محلات، با مدیریت جوانان محلی، نقش واسط میان انقلاب و این طبقات را ایفا کردند (بیات، ۱۳۹۱: ۱۱۴-۷۱).

«مجید استوار» انقلاب اسلامی را در چارچوب نظریه قدرت نمادین «پیر بوردیو» به معنای نبرد نمادها میان دو جهان نمادین متخاصم تبیین می‌کند؛ از یک سو، جهان نمادین

عبور از تبیین؛ ... (مجید استوار و آرمان سلطانی) ۱۰۷

رژیم پهلوی که بر ترکیب باستان‌گرایی و غرب‌گرایی برقرار بود و از سوی دیگر، جهان‌نمادین اسلامی، شیعی که روحانیان و روشنفکران دینی آن را در جهت تقابل با دولت پهلوی نمادپردازی کردند. «استوار» استدلال می‌کند که عامل اصلی برتری نیروهای انقلابی، قدرت نمادین نهفته در وجود روحانیان بود؛ قدرتی که به واسطه سرمایه فرهنگی، اجتماعی و تاریخی انباشته در طول قرن‌ها، می‌توانست توده‌ها را بسیج کند. در این میان، آیت‌الله خمینی به عنوان رهبری نمادین ظاهر شد که در ذهن مردم تجسم همه نمادهای شیعی گردید. وقایعی چون تاسوعا و عاشورا، مراسم چهلم شهدا و تکرار آیین‌های سوگواری، ابعاد نمادین مبارزه را چنان فراگیر ساخت که مردم شاه را به «یزید زمان» و آیت‌الله خمینی را به «امام حسین (ع)» تشبیه کردند و میدان کنش و مبارزه به «کربلا» بدل شد. (استوار، ۱۳۹۲: ۲۴۳-۱۹۹).

«یرواند آبراهامیان» انقلاب ایران را محصول توسعه شتابان و یا توسعه‌نیافتگی نمی‌داند، بلکه آن را حاصل توسعه ناهمگون معرفی می‌کند. در فاصله سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶، شاه با استفاده از درآمدهای فزاینده نفت، ساختار اقتصادی-اجتماعی کشور را به سرعت نوسازی کرد؛ صنایع بزرگ و کوچک رشد کردند، کشاورزی صنعتی گسترش یافت و زیرساخت‌ها تقویت شدند. در نتیجه این نوسازی، سه طبقه جدید پدید آمد؛ طبقه متوسط مرفه (بازاریان و روحانیون)، طبقه متوسط حقوق‌بگیر (کارمندان، معلمان، مهندسان) و طبقه کارگر صنعتی. اما در همین دوره، هیچ تلاشی برای نوسازی نظام سیاسی صورت نگرفت. شاه به جای ایجاد فضاهای باز سیاسی، احزاب مستقل و پل‌های ارتباطی میان حکومت و این طبقات جدید، قدرت خود را بر سه ستون نیروهای مسلح، شبکه حمایت مالی دربار و دیوان‌سالاری گسترده دولتی برقرار ساخت. از نگاه «آبراهامیان»، انشقاق میان نظام اقتصادی-اجتماعی توسعه‌یافته و نظام سیاسی توسعه‌نیافته چنان عمیق شد که تنها یک بحران اقتصادی می‌توانست کل دولت را متلاشی کند. این شکاف با تشکیل حزب رستاخیز در سال ۱۳۵۳ به اوج خود رسید. حزبی که به جای ایجاد پیوندهای تازه، به بازار و نهادهای مذهبی یورش برد، اصناف مستقل را منحل کرد، روحانیون برجسته را دستگیر نمود و همگان را به اطاعت آشکار وادار کرد. در نتیجه، آخرین پل‌های ارتباطی میان دولت پهلوی و جامعه ویران شد و خشم بازاریان، روحانیون، طبقه متوسط و فقرای شهری به طور همزمان برانگیخته گردید. در آستانه انقلاب، نابرابری‌های شدید طبقاتی و منطقه‌ای، انتظارات برآورده نشده در حوزه‌های رفاه و آموزش و تجمع جمعیت جوان و مهاجر در

حاشیه شهرها، همگی سبب شدند نارضایتی‌های پنهان چون سیل خروشان از همه نقاط جامعه سربرآورد (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۵۳-۵۲۴). «حسین بشیریه» انقلاب اسلامی را حاصل تقارن بحران‌های اقتصادی، نهادی و بین‌المللی می‌داند. نارضایتی همگانی ریشه در بحران اقتصادی عمیقی داشت؛ تورم فزاینده، کمبود مسکن، گرانی مواد غذایی و افزایش مالیات‌ها زندگی طبقات پایین را فلج کرده بود، در حالی که مهاجرت گسترده روستاییان به شهرها، حاصل شکست اصلاحات ارضی، به انفجار جمعیت حاشیه‌نشین منجر شده بود. همزمان صاحبان منافع اقتصادی نیز از سیاست‌های بازتوزیعی نارضاضی بودند و فرار سرمایه و حمایت کارخانه‌داران و بازاریان از اعتصاب‌کنندگان، شکاف میان دولت و متحدان سستی‌اش را آشکار می‌ساخت. در این فضا، اعتراضات نخست به صورت پراکنده از سوی روستاییان بی‌خانمان، کارگران کم درآمد و دانشجویان آغاز شد، اما به تدریج با نقش‌آفرینی علما و بازار، سازمان یافت. مساجد، هیئت‌های مذهبی و اصناف بازار به کانال‌های اصلی ارتباط و بسیج توده مردم تبدیل شدند و آیین‌های سوگواری شیعه، به ویژه مراسم چهل‌م و ماه محرم، موثرترین ابزار برای تبدیل خواست‌های اقتصادی به شعارهای انقلابی گردیدند. «بشیریه» همچنین بر نقش متناقض آمریکا تاکید می‌کند که از یک سو شاه را به آزادسازی سیاسی تشویق می‌کرد و از سوی دیگر، در بحبوحه بحران، با اعزام فرستادگانی او را برای ترک ایران تحت فشار قرار می‌داد؛ سیاستی دوگانه که کارایی دستگاه سرکوب را کاهش داد و راه را برای پیروزی انقلاب هموار کرد. در مرحله نهایی، نبرد مسلحانه خیابانی در تهران و اعلام بی‌طرفی ارتش، به سقوط دولت پهلوی انجامید (بشیریه، ۱۳۹۹: ۱۲۰-۸۹). «تدا اسکاچپول» در تحلیل خود از انقلاب ایران، این رویداد را یک انقلاب اجتماعی تمام‌عیار می‌داند که با انقلاب‌های بزرگ فرانسه، روسیه و چین هم‌تراز است، اما از مسیر متفاوتی به وقوع پیوست. برخلاف آن انقلاب‌ها، در ایران نه جنگ خارجی و نه فشار نظام بین‌الملل موجب تضعیف رژیم نشده بود. «اسکاچپول» استدلال می‌کند که دولت پهلوی یک دولت رانتیر بود که درآمدش را نه از گرفتن مالیات از مردم، که از نفت تامین می‌کرد و همین امر آن را از هرگونه پاسخ‌گویی به طبقات اجتماعی بی‌نیاز ساخته بود. شاه به عنوان یک مستبد پاتریمونیال، همه تصمیمات را شخصا اتخاذ می‌کرد و با برنامه‌های مدرنیزاسیونی که در پیش گرفته بود، به منافع نهادهای سستی (روحانیت و بازار) یورش برد. اصلاحات ارضی پیوند روحانیون با زمینداران را گسست، اصلاحات آموزشی و حقوقی باعث بیرون راندن روحانیون از این دو حوزه شد و فشار بر بازار آن را به موضع دفاعی و مخالفت بالقوه

کشاند. در این خلاء نهادی، اسلام شیعی نقشی تعیین کننده در هر دو بعد سازمانی و فرهنگی ایفا کرد. شبکه‌های ارتباطی میان روحانیون و غیرروحانیون شامل مساجد، مراسمات مذهبی، نماز جمعه و تشییع جنازه‌ها، چارچوبی برای مقابله با شاه فراهم کردند. «اسکاچپول» تاکید می‌کند که انقلاب ایران ایجاد شد، اما نه به دست احزاب مدرن، بلکه از طریق اشکال فرهنگی و سازمانی که در بطن حوزه‌های اجتماعی شهری ریشه داشتند و به مراکز مقاومت مردمی بدل شدند (اسکاچپول، ۱۳۸۲).

«میتاق پارسا» در مطالعه‌ای جامع و مبتنی بر روش شناسی تحلیل تطبیقی، از رهگذر بررسی سه انقلاب ایران، نیکاراگوئه و فیلیپین با تمرکز بر نقش دولت و ایدئولوژی بسیج کننده تلاش کرده تا مدلی از انقلاب‌های جهان سومی ارائه دهد. وی با تاکید بر نظریه‌های ساختاری، بسیج منابع و فرایند سیاسی معتقد است که دولت‌هایی که سیاست‌های انحصارگرایانه را شکل می‌دهند و پرکارند، در زمان منازعه و حمله مخالفان به بیشترین وجه آسیب پذیرند. از نگاه وی، پویایی تضادهای انقلابی از طریق بررسی نقش فرصت‌ها، سازمان‌ها، امکانات بسیج، احتمال شکل‌گیری ائتلاف و فروپاشی ساختار اجتماعی حایز اهمیت است. از این منظر در ایران نیز حکومتی انحصاری با سیاست‌های توسعه‌گرایانه خود موجب افزایش نابرابری اجتماعی و اقتصادی شد و بر اثر فشارهای ملایم خارجی و کاهش محدود سرکوب، گروه‌ها و طبقات اجتماعی توانستند با بهره‌گیری از فرصت‌ها و بسیج سیاسی و ائتلاف همه مخالفان و ایدئولوژی‌های ناهم‌خوان، رژیم پهلوی را سرنگون کنند. نویسنده همین الگو را کم و بیش در مورد نیکاراگوئه و فیلیپین نیز مورد سنجش قرار داده است. (پارسا، ۱۴۰۳: ۶۹-۶۷).

با بررسی این تبیین‌ها، تصویری دوگانه نسبت به مفروض و نظریه «چارلز کورزمن» ترسیم می‌شود. از یک سو، این واقعیت که هیچکدام از این تبیین‌ها به تنهایی از عهده توضیح همه جانبه انقلاب ایران برنمی‌آیند و هریک تنها وجهی از ماجرا را پوشش می‌دهند، با دغدغه «کورزمن» درباره نابسندگی تبیین‌های موجود همپوشانی دارد. از سوی دیگر، توانایی مجموعه این تبیین‌ها در روشن‌سازی ابعاد ساختاری، فکری، نمادین، سیاسی و اقتصادی انقلاب ایران، نشان می‌دهد که نابسندگی به معنای ناممکن بودن تبیین نیست. بنابراین، ضدتبیین نه در تقابل کامل با تبیین، بلکه می‌تواند به مثابه مکملی برای آن در نظر گرفته شود؛ مکملی که با تمرکز بر تجربه زیسته کنشگران، لحظات نامتعارف و درک دغدغه و انگیزه‌های کنشگران، شکافی را پر می‌کند که تبیین‌های دیگر از آن غافل هستند.

با این حال، خود این رویکرد نیز از چهار منظر با نقدهای روش‌شناختی، منطقی و تجربی روبه‌رو است. در بخش چهارم، نظریه «کورزمن» مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

۴. ارزیابی انتقادی

در این بخش به ارزیابی انتقادی نظریه ضدتبیین و امکان‌پذیری «چارلز کورزمن» پرداخته می‌شود. روش اصلی این نقد، روش نقد درونی و بیرونی توأمان است. در نقد درونی، انسجام منطقی، دقت مفهومی و کفایت تبیینی خود نظریه در مواجهه با پرسش‌های حل نشده سنجیده می‌شود. در نقد بیرونی، دعاوی کتاب با معیارهای پذیرفته شده در روش‌شناسی تحقیق و همچنین شواهد تاریخی مقایسه می‌گردد. معیارهای اصلی سنجش در این ارزیابی عبارت هستند از اعتبار روش‌شناختی گردآوری داده‌ها، دقت و انسجام مفهومی، کفایت تبیینی و سازگاری با شواهد تاریخی و فرهنگی. در ادامه، ذیل هر محور نقد، شاخص‌های مشخصی از متن کتاب ارائه می‌شود که نشان‌دهنده نقض این معیارهاست.

۱.۴ مسئله نمایندگی نمونه‌ها و خاطره‌سازی

نخستین محور نقد، با تکیه بر روش نقد بیرونی و معیار اعتبار روش‌شناختی، به مسئله بررسی نمونه‌های مورد مصاحبه و خاطره‌سازی می‌پردازد. شاخص‌های آن عبارت هستند از عدم ارائه معیار مشخص برای گزینش مصاحبه‌شوندگان، تعمیم نتیجه‌گیری از یک مورد منفرد به کل جمعیت و فقدان ارائه راهکار نظام‌مند برای مواجهه با مشکل خاطره‌سازی.

نویسنده اذعان می‌کند که روش اصلی او برای گردآوری داده‌ها، مصاحبه با افرادی است که انقلاب ایران را به چشم دیده بودند. اما این سوال را بی‌پاسخ می‌گذارد که این مصاحبه‌شوندگان تا چه اندازه نماینده جامعه ایران در آستانه انقلاب بوده‌اند. وی صرفاً به کسانی که انقلاب ایران را به چشم دیده بودند اشاره می‌کند، بدون آنکه توزیع جغرافیایی، طبقاتی، سنی، جنسیتی و یا سیاسی آنان را به طور شفاف مشخص کند. در غیاب چنین اطلاعاتی، نمی‌توان از سوگیری‌های احتمالی در گزینش مصاحبه‌شوندگان اطمینان حاصل کرد. برای مثال مولف کتاب برای اثبات استدلال خود مبنی بر اینکه ترس از هشدارهای دولت باعث شد بسیاری در تجمعات ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ حضور پیدا نکنند، شخصی به نام محمود را مثال می‌زند که در ۱۷ شهریور به بهانه گشت‌وگذار در تجمع شرکت نکرد (همان: ۱۲۶). هم‌چنین با مثال محمود این‌گونه نتیجه می‌گیرد که این واقعه با تبیین

فرهنگی، که اشتیاق برای شهادت و متابعت بی چون و چرا از رهبر دینی است، نیز منافات دارد. آوردن مثال از یک نفر و تعمیم دادن آن به کل جمعیت یک خطای تحلیلی است. از طرفی، روحانیون و مذهب‌یون مردم را به خودداری از برگزاری اعتراضات در ۱۷ شهریور فرا خوانده بودند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۶۳۵). در کتاب «ناگهان انقلاب» به مسئله خاطره‌سازی و بازسازی خاطرات اشاره شده و حتی به نقل از مارکس و انگلس از تاریخ‌نگاری مبتنی بر «سخن‌ها و باورهای هر عصر» استناد می‌شود (کورزمن، ۱۳۹۹: ۲۷۸). با این حال، خالق اثر راهکاری نظام‌مند برای مواجهه با این مسئله ارائه نمی‌دهد. مصاحبه‌های او سال‌ها پس از وقوع انقلاب انجام شده است و طبیعی است که روایت‌های کنشگران تحت تاثیر تجربه زیسته‌شان در سال‌های پس از انقلاب بازتفسیر شده باشد. کسی که انقلاب را تجربه کرده و پس از آن زیسته است، ناگزیر خاطرات خود را در چارچوب فهم متاخر از آن رویداد بازمی‌سازد. در مطالعات و پژوهش‌های روانشناسی نیز این امر ثابت شده است (Zacks et al, 2022: 22- 25).

۲.۴ واقع‌نمایی مفهوم سردرگمی

دومین محور نقد، با تکیه بر روش نقد درونی و معیار دقت و انسجام مفهومی، به واقع‌نمایی مفهوم «سردرگمی» می‌پردازد. شاخص‌های آن عبارت هستند از عدم تمایز میان ابهام عینی و سردرگمی ذهنی، تفسیر یک‌سویه از شواهدی چون پرسش‌های مردم یا تغییر نظر افراد و فقدان تعریف عملیاتی دقیق از مفهوم محوری نظریه. مولف، «سردرگمی» را ویژگی محوری تجربه ایرانیان در آستانه انقلاب می‌داند و آن را فراگیر تبیین می‌کند. اما وی میان سردرگمی به مثابه وضعیت روانی و ابهام به مثابه وضعیت عینی تمایز نمی‌گذارد. انقلاب‌ها ذاتاً موقعیت‌های مبهمی هستند؛ زیرا نظم کهن در حال فروپاشی و نظم جدید هنوز مستقر نشده است. اما ابهام عینی لزوماً به معنای سردرگمی ذهنی نیست. بسیاری از کنشگران انقلابی در همان موقعیت مبهم، باورها و اهداف روشنی داشتند. نویسنده اثر به نقل از «مهدی بازرگان» می‌نویسد که در آبان ۱۳۵۷ نظرش تغییر کرد (کورزمن ۱۳۹۹: ۲۲). تغییر نظر، نشانه سردرگمی نیست و می‌تواند نشانه تجدیدنظر آگاهانه بر پایه ارزیابی جدید از شرایط باشد.

مولف برای اثبات «سردرگمی» به گزارش‌هایی از نیروهای امنیتی استناد می‌کند که مردم از هم می‌پرسند چه خواهد شد؟ اما این پرسش را می‌توان نشانه آگاهی فعال نیز تفسیر

کرد، نه سردرگمی. کسانی که می‌پرسند چه خواهد شد نمی‌تواند حتما معنای این را بدهد که سرگردان هستند. بلکه ممکن است بخواهند با کسب اطلاعات بیشتر، تصمیم خود را آگاهانه‌تر بگیرند.

۳.۴ دور باطل نظری در نظریه امکان‌پذیری و غفلت از ساختارهای کلان

سومین محور نقد، با تکیه بر روش نقد درونی و بیرونی توامان و با معیار انسجام منطقی و کفایت تبیینی، به دو مسئله درهم‌تنیده در نظریه امکان‌پذیری می‌پردازد؛ دور باطل نظری و غفلت از ساختارهای کلان. شاخص‌های دور باطل عبارت هستند از توقف تبیین در نقطه آغازین جنبش و عدم ارائه سازوکاری برای چگونگی شکل‌گیری «باور به امکان‌پذیری» نزد گروه اولیه معترضان، پیش از آنکه مشارکت گسترده‌ای وجود داشته باشد. شاخص‌های غفلت از ساختارها نیز شامل موارد بی‌توجهی به علل درازمدت و بنیادی انقلاب، عدم اشاره به نقش روشنفکران در شکل‌گیری میدان سیاسی، نادیده گرفتن خاستگاه نفوذ نهاد روحانیت و قدرت نمادین آیت‌الله خمینی و خلط میان دو معنای پیش‌بینی در علوم اجتماعی است. اگر امکان‌پذیری یک جنبش وابسته به باور مردم، به امکان‌پذیری آن باشد و این باور نیز وابسته به برآورد از مشارکت دیگران، آنگاه در تبیین نقطه آغازین جنبش با مشکل مواجه می‌شویم. خالق اثر از گروه اولیه معترضین سخن می‌گوید که در اواخر ۱۳۵۶ بیش از چند صد نفر نبودند (همان: ۲۲۷-۲۲۵). پرسش این است که این افراد چگونه خود به امکان‌پذیری جنبش باور پیدا کردند؟ آنان که نمی‌توانستند مشارکت گسترده‌ای را برآورد کنند، زیرا چنین مشارکتی هنوز وجود نداشت. خالق اثر به این پرسش پاسخ نمی‌دهد و صرفاً بر عزم و اشتیاق آنان تأکید می‌کند. اما اگر عزم و اشتیاق خود متکی بر امکان‌پذیری است، باز به خانه اول بازمی‌گردیم. راه خروج از این دور آن است که بپذیریم عوامل دیگری جز برآورد از مشارکت دیگران می‌توانند کنشگران اولیه را به حرکت درآورند. وقوع هر انقلابی در نتیجه دو عامل درازمدت و کوتاه‌مدت است. علت‌های درازمدت (بنیادی) از جنس تغییرات خطی و برگشت‌ناپذیر هستند که در درازمدت نیروی بالقوه انقلاب را فراهم می‌کنند، اما علت‌های کوتاه‌مدت (جرقه‌ای) در آستانه وقوع انقلاب، نیروی ذخیره‌شده اجتماعی را ناگهان آزاد می‌کنند (بشیریه، ۱۳۸۲: ۱۹۸-۱۹۷). در این اثر بررسی علل و عوامل بنیادی صورت نگرفته و بدون در نظر گرفتن این عوامل مولف دست به تحلیل و نظریه‌پردازی زده است. به عنوان مثال، خالق اثر اشاره‌ای به تاثیر روشنفکران

بر شکل‌گیری انقلاب نمی‌کند. بدون توجه به واکنش‌های نظری و مبارزات سیاسی روشنفکران، فهم چگونگی تکوین انقلاب ایران دشوار است (بروجردی، ۱۳۹۲: ۳). همچنین تاثیر روشنفکران در سوق دادن جامعه به سمت روحانیون و قبول آنها به عنوان رهبر مبارزه با دولت مستقر نیز قابل چشم‌پوشی نیست. همان‌طور که جلال آل‌احمد به روشنی از اتحاد و همبستگی میان روشنفکران و روحانیون صحبت کرده بود و روحانیون را موثر در قیام‌های اجتماعی و سیاسی می‌دانست (همان: ۱۱۷). همچنین مولف توضیحی درباره چرایی قبول رهبری آیت‌الله خمینی نزد اکثریت مردم نمی‌دهد و درباره خاستگاه نهاد روحانیت و سرمایه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی آنها صحبت نمی‌کند. شخص آیت‌الله خمینی از بیشترین سرمایه اجتماعی و نمادین نزد جامعه ایرانی برخوردار بود که وی را حامل قدرت نمادین می‌ساخت. قدرتی که موجب اطاعت بی‌چون و چرای توده‌ها از وی می‌شد. مختصات این قدرت به تدریج در اذهان ایرانیان شکل گرفت و ابعاد نمادین آن را در بحبوحه انقلاب در مواجهه مردم با ارتش، در برگزاری آیین‌ها و مراسم‌های مذهبی و شعارها، چهره‌ها، زبان و نمادسازی از چهره‌ها و مکان‌های مذهبی قابل مشاهده است (استوار، ۱۳۹۲: ۲۲۰). رهبران و روشنفکران دینی با تکیه بر عناصر دینی و اسلام شیعی و بر ساخت ابزارهای ایدئولوژیک دینی علیه شاه نسبت به بسیج سیاسی جامعه در معرض مدرن‌سازی مبادرت کردند (معدل، ۱۳۸۲: ۱۸۱) و میدان سیاسی و اجتماعی را تحت تاثیر ایدئولوژی انقلاب آفرین خود قرار دادند. ایده قدرت نمادین از مطالعات «پیر بوردیو» در کتاب وی با عنوان «زبان و قدرت نمادین» برگرفته شده که با مهارتی منحصر بفرد به ویژگی‌ها و عملکرد این قدرت در میدان‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی پرداخته است (Bourdieu, 2002).

«کورزمن» با اینکه اشاره می‌کند که روند و روال انقلاب را روحانیون انقلابی تعیین می‌کردند اما در عین حال در قبول رهبری آیت‌الله خمینی نزد اکثریت مردم تردید دارد و تعداد پیروان وی را چند صد نفر در آغاز عنوان کرده و آنها را حتی در حوزه علمیه در اقلیت معرفی می‌کند (کورزمن، ۱۳۹۹: ۲۴۲-۲۲۷). اما این درحالی است که آیت‌الله خمینی به صورت آگاهانه تلاش کرده بود تا به جای تاکید بر تفاوت‌ها و اختلافات، بر اشتراکات دست بگذارد تا بتواند گروه‌های مختلف را با خود متحد کند (رهنما، ۱۴۰۳: ۵۵۴). از طرفی با وجود تنوع و تفاوت میان طبقات و اقشار مختلف جامعه، اکثریت مطلق ایرانیان مسلمان شیعه بودند و نهاد روحانیت نفوذ تاریخی-فرهنگی میان آنها داشت

(سمیعی، ۱۳۹۶: ۶۶۵). نویسنده پیش‌بینی‌پذیری را معیار تبیین علمی می‌داند و با استدلال اینکه انقلاب‌ها قابل پیش‌بینی نیستند، رویکرد خود را توجیه می‌کند (کورزمن ۱۳۹۹: ۲۲۹). اما این استدلال مبتنی بر درهم‌آمیختن دو معنای پیش‌بینی است. یک معنای پیش‌بینی، پیش‌گویی دقیق وقوع رویداد و معنای دیگر آن شناسایی شرایط و روندهایی است که احتمال وقوع رویداد را افزایش می‌دهند. علوم اجتماعی مدعی پیش‌بینی به معنای اول نبوده است. خالق اثر با این درهم‌آمیزی، ناتوانی در پیش‌گویی نقطه دقیق انقلاب را به منزله ناتوانی کل علوم اجتماعی در تبیین فروپاشی رژیم‌ها تفسیر می‌کند.

مفهوم «امکان‌پذیری» در نهایت به اعتقاد به امکان‌پذیری تقلیل پیدا می‌کند. اگر باور مردم تنها عامل تعیین‌کننده باشد، آنگاه باید بپذیریم که هر باوری، صرف‌نظر از شرایط عینی، می‌تواند واقعیت را دگرگون کند. کتاب، البته چنین ادعایی نمی‌کند، اما منطق نظریه او به این سو میل پیدا می‌کند. او خود می‌نویسد:

اگر عده کمی از مردم جنبشی را بالنده یا امکان‌پذیر بشمارند و بر مبنای این دریافت‌شان وقت خود را صرف حمایت از آن کنند، جنبش سست و بی‌رونق رقم خواهد شد. اما اگر عده قابل‌توجهی جنبش را بالنده یا امکان‌پذیر بشمارند و از این رو به آن پیوندند، جنبشی قدرتمند پدیدار خواهد شد (همان: ۲۲۷).

پرسش اصلی این است که چه عواملی موجب می‌شود عده قابل‌توجهی به امکان‌پذیری جنبش باور پیدا کنند؟ پاسخ به این پرسش ناگزیر ما را به همان متغیرهای ساختاری بازمی‌گرداند.

۴.۴ تناقض با شواهد تاریخی و فرهنگی در بررسی تبیین‌ها

چهارمین و آخرین محور نقد، با تکیه بر روش نقد بیرونی و معیار سازگاری با شواهد تاریخی و فرهنگی، به بررسی تناقض‌های میان ادعاهای اثر مزبور و واقعیت‌های تاریخی می‌پردازد. شاخص‌های این ناسازگاری عبارت هستند از نادیده گرفتن سابقه تاریخی برخی پدیده‌های مورد بحث، بی‌توجهی به شواهد موجود درباره نقش سیاسی مفاهیم شیعی پیش از انقلاب، تفسیر نادرست یا ناقص برخی مفاهیم فرهنگی و دینی و خطاهای تحلیلی در ارزیابی تبیین‌های موجود. نویسنده در بررسی تبیین‌ها، دچار خطاهایی شده است. این مسئله در «تبیین فرهنگی» بیشتر نمود دارد. برای مثال خالق اثر سیاسی شدن مراسم سوگواری برای اشخاص کشته شده، مانند مراسم چهلم را پدیده‌ای نوظهور قلمداد می‌کند

(همان: ۱۰۴). این درحالی‌ست که در گذشته و در انقلاب مشروطه نیز برای افرادی که توسط دولت کشته می‌شدند، مراسم و تجمعات سیاسی برگزار می‌کردند (کسروی، ۱۳۸۵: ۱۰۸). همچنین مولف سیاسی شدن مفاهیم شیعی را نیز در نتیجه به وجود آمدن یک جنبش سیاسی می‌داند (کورزمن، ۱۳۹۹: ۱۰۳). درحالی که آیت‌الله خمینی در سخنرانی خود در نهم خرداد ۱۳۴۲ به روشنی مفاهیم اسلام شیعی را سیاسی و آنها را تبدیل به نمادهایی برای تقابل با دولت پهلوی می‌کند:

... ما افتخار می‌کنیم که مانند سید الشهداء روز عاشورا کشته شویم و بچه‌های ما را اسیر کنند و اموالمان را غارت نمایند. در عوض اسم ما تا ابد باقی خواهد ماند. اولاً، کار اینها با یزید هیچ فرقی نمی‌کند؛ ثانیاً، اگر بخواهند چنین عملی را انجام دهند و بخواهند دستجات ما را بکوبند و مردم را به قتل برسانند، ما نیز از هم اکنون مانند حسین اعلام می‌کنیم که: هر که با ماست به طرف ما بیاید و هر کس که با ما نیست به سمت لشکر یزید برود. یکی از کسانی که بایستی در راه حضرت سید الشهداء آغشته به خون خود شود، خمینی است. حال که چنین است، باید ما روز عاشورا را در قم، کربلای حسین قرار بدهیم، تا یک کربلای ثانی درست کنیم؛ و مردم برای زیارت به قم بیایند. چه افتخاری بالاتر از این که در راه دین، در راه حسین، در راه استقلال مملکت کشته شویم. (امام خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۲۴۰).

در مشروطه نیز زمانی که نیروهای دولتی رهسپار تبریز می‌شدند تا مقاومت شهر را بشکنند، علمای نجف دست به نمادپردازی زده و جنگ با مجاهدین تبریز را به منزله جنگ با امام زمان دانستند. (کسروی ۱۳۸۵: ۷۵۵). همچنین مولف اشاره‌ای به نقش علی شریعتی در نمادسازی و نمادگرایی مفاهیم اسلام شیعی نمی‌کند. کسی که به باور بسیاری ایدئولوگ اصلی انقلاب ۱۳۵۷ معرفی می‌شود (بروجردی ۱۳۹۲: ۱۶۱). «جلال آل‌احمد» و «علی شریعتی» به عنوان دو روشنفکر نمادساز از مهمترین روشنفکران انقلاب آفرین در در ایجاد میدان سیاسی نمادین در انقلاب ایران بودند (استوار، ۱۴۰۴: ۱۸-۱۵). نویسنده کتاب در تبیین فرهنگی همچنین، مفهوم شهادت را سکولاریزه می‌کند و آن را هم‌تراز مفاهیمی همچون دفاع از وطن و افتخار ملی قرار می‌دهد (کورزمن ۱۳۹۹: ۱۲۰)، این درحالی است که مقام شهید و عمل شهادت جایگاه رفیعی در دین اسلام و ادبیات مسلمانان دارد. به گونه‌ای که شهیدان تمام گناهان‌شان آمرزیده می‌شود و نزد خداوند جایگاه و مقام والایی دارند (جعفری و رضایی للری، ۱۴۰۳: ۱۴-۱۳). نویسنده در «تبیین سازمانی»، چنین نتیجه‌ای می‌گیرد که تبدیل شدن مساجد به مکانی برای سازماندهی و بسیج معترضان، در

جریان انقلاب و نه پیش از آن بوده است و به همین دلیل تبیین سازمانی را فاقد اعتبار می‌داند (کورزمن، ۱۳۹۹: ۸۷). این استدلال با تعریف بسیج سیاسی تعارض دارد؛ بسیج روندی است که در آن یک نهاد یا واحد اجتماعی (مانند روحانیون انقلابی) به سرعت بر منابعی که پیش‌تر بر آنها کنترل نداشته، کنترل پیدا کند (بشیریه، ۱۳۸۱: ۷۹). به همین دلیل تلاش نویسنده برای کاستن از اعتبار تبیین سازمانی ناموفق بوده است. در تبیین نظامی نیز نویسنده از سیاست چماق و هویج نام می‌برد؛ پیام تصویری شاه در ۱۴ آبان ۱۳۵۷ که در آن از «شنیدن صدای انقلاب» مردم صحبت کرده بود و همزمان تشکیل کابینه ارتشبد غلامرضا ازهاری در ۱۵ آبان به عنوان یک دولت نظامی را از مثال‌های این سیاست به شمار می‌آورد. این در حالی است که دولت و دربار در آن روزها بیشتر دچار سردرگمی و بی‌تکلیفی و ناتوان از اتخاذ و دنبال کردن یک سیاست مشخص بودند (نهادندی و بوماتی، ۱۳۹۲: ۷۵۶). همچنین نویسنده اثر با اینکه از تردید و امتناع دولت نسبت به سرکوب شدید صحبت می‌کند (کورزمن، ۱۳۹۹: ۱۸۷-۱۸۵)، اما نتیجه‌ای از آن اتخاذ نکرده و اثر آن را در پیروزی نهایی انقلاب ایران بررسی نمی‌کند. در صورتی که یکی از شروط بنیادین انقلابهای موفق و ناموفق، میزان انسجام و وفاداری نیروهای سرکوب رژیم است (بشیریه، ۱۳۸۱: ۱۲۱) و نویسنده در کتاب خود به این مساله توجهی نمی‌کند.

۵.۴ جمع‌بندی

در مجموع، ارزیابی انتقادی حاضر با کاربست روش نقد درونی و بیرونی و بر اساس معیارهای چهارگانه اعتبار روش‌شناختی، دقت و انسجام مفهومی و منطقی، کفایت تبیینی و سازگاری با شواهد تاریخی و فرهنگی و با استناد به شاخص‌های متعدد متنی و تاریخی ذکرشده در هر یک از چهار محور نقد، نشان می‌دهد که نظریه ضدتبیین «چارلز کورزمن» با مشکلات روش‌شناختی، منطقی و تجربی مواجه است. نقد نخست نشان داد که گردآوری داده‌ها در این کتاب فاقد معیارهای لازم برای نمایندگی و کنترل سوگیری است. نقد دوم آشکار ساخت که مفهوم محوری «سردرگمی» فاقد دقت و انسجام مفهومی بوده. نقد سوم با بررسی دور باطل نظریه امکان‌پذیری و غفلت کتاب از ساختارهای کلان، ضعف تبیینی و منطقی آن را برجسته کرد و نقد چهارم با انطباق ادعاهای کتاب بر شواهد تاریخی و فرهنگی، نشان داد که تلاش مولف برای بی‌اعتبارسازی تبیین‌های سازمانی، فرهنگی و

نظامی در انقلاب ایران، به دلیل نادیده گرفتن یا تفسیر نادرست و گزینشی شواهد، ناموفق بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

کتاب «ناگهان انقلاب» چارلز کورزمن، با طرح نظریه «ضدتبیین» و مفهوم «امکان‌پذیری»، کوششی نظری برای پاسخ به پارادوکس پیش‌بینی‌ناپذیری انقلاب ایران است. ارزش اصلی این اثر در گذر از جبرگرایی ساختاری و توجه به عاملیت انسانی، باورها، ادراکات و قضاوت‌های کنشگران در بستر ابهام و سردرگمی نهفته است. کتاب با برجسته‌سازی لحظات نامتعارف و نقش برآوردهای ذهنی از موفقیت جنبش، خلا مهمی را در تبیین‌های کلاسیک نشان می‌دهد؛ غفلت از چگونگی شکل‌گیری اراده جمعی برای تغییر در وضعیتی که به نظر ناممکن می‌نماید. با این حال، ارزیابی انتقادی انجام شده در این مقاله بر اساس روش نقد درونی و بیرونی توأمان، نشان می‌دهد که نظریه ضدتبیین در مقام یک چارچوب تبیینی مستقل، دارای ضعف و کاستی است. با این وجود اگرچه این ضدتبیین از ارائه چارچوبی منسجم برای تبیین مستقل ناتوان است و از منظر معیارهای روش‌شناختی و منطقی به کاررفته در این مقاله با چالش مواجه می‌شود، اما با گشودن دریچه‌ای به سوی عاملیت انسانی و عدم قطعیت تاریخی، ما را به بازاندیشی در جبرگرایی پنهان در روایت‌های انقلاب دعوت می‌کند.

کتاب‌نامه

- استوار، مجید (۱۳۹۲). *انقلاب اسلامی و نبرد نمادها*، چاپ اول، تهران: نگاه معاصر.
- استوار، مجید (۱۴۰۴). «نقش روشنفکران و جامعه ایرانی در برساخت ایدئولوژی انقلاب اسلامی»، *گفتمان سیاسی انقلاب اسلامی*، ۴ (۲)، ۲۰-۱. <https://doi.org/10.71723/dir.2025.1200737>
- اسکاچپول، تدا (۱۳۷۶). *دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی*، ترجمه مجید روئین‌تن، تهران: سروش.
- اسکاچپول، تدا (۱۳۸۲). «دولت رانتیر و اسلام شیعی در انقلاب ایران»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۶ (۱۹)، صص ۱۴۱-۱۱۹.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.

۱۱۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۶، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

- بروجردی، مهرداد (۱۳۹۲). روشنفکران ایرانی و غرب: سرگذشت نافرجام بومی‌گرایی، ترجمه جمشید شیرازی، تهران: نشر فرزاد روز.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). *انقلاب و بسیج سیاسی*، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲). *آموزش دانش سیاسی: مبانی علم سیاست نظری و تاسیسی*، تهران: نگاه معاصر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۹). *زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران*، ترجمه علی اردستانی، تهران: نگاه معاصر.
- بیات، آصف (۱۳۹۱). *سیاست‌های خیابانی: جنبش تهی‌دستان در ایران*، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی، چاپ اول، تهران: شیرازه کتاب.
- پارسا، میثاق (۱۴۰۳). *مطالعه‌ی تطبیقی انقلاب‌های اجتماعی: تحلیلی از انقلاب‌های ایران، نیکاراگوئه و فیلیپین با تأکید بر نقش دولت و ایدئولوژی*، ترجمه جواد افشار کهن، چاپ اول، تهران: پبله.
- جعفری، اکرم و افسانه رضایی لری (۱۴۰۳). «اوصاف شهید از دیدگاه قرآن و روایات»، *مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی*، ۶ (۵۹)، صص ۱۰-۲۵.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸)، *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (س)*، جلد ۱، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- رهنما، علی (۱۴۰۳). *تاریخ سیاسی ایران مدرن: انقلاب، ارتجاع و دگرگونی ۱۳۵۸-۱۳۸۴*، ترجمه پوریا پرندوش، چاپ اول، تهران: نگاه معاصر.
- زونیس، ماروین (۱۴۰۰). *شکست شاهانه: روان‌شناسی شخصیت شاه*، ترجمه عباس مخبر، تهران: مان کتاب.
- سمیعی، محمد (۱۳۹۶). *نبرد قدرت در ایران: چرا و چگونه روحانیت برنده شد*، تهران: نشر نی.
- طباطبایی، سیدهادی (۱۳۹۵). *فقیهان و انقلاب ایران*، یک نسل پس از آیت‌الله العظمی بروجردی، تهران: کویر.
- قانع‌فرد، عرفان (۱۳۹۰). *در دامگه حادثه، بررسی علل و عوامل فروپاشی حکومت شاهنشاهی: گفت‌وگو با پرویز ثابتی*، ایالات متحده آمریکا: شرکت کتاب.
- کسروی، احمد (۱۳۸۵). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: موسسه انتشارات نگاه.
- کورزمن، چارلز (۱۳۹۹). *ناگهان انقلاب*، ترجمه رامین کریمیان، چاپ اول، تهران: نی.
- معدل، منصور (۱۳۸۲). *طبقه، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب*، ترجمه محمد سالار کسرائی، چاپ اول، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- نهادندی، هوشنگ و ایو بوماتی (۱۳۹۲)، *محمد رضا پهلوی، آخرین شاه ۱۹۸۰-۱۹۱۹*، ترجمه دادمهر، لس آنجلس: شرکت کتاب.

عبور از تبیین؛ ... (مجید استوار و آرمان سلطانی) ۱۱۹

Bourdieu, Pierre (2005). *Language and Symbolic Power*, Translated by Gino Raymond and Matthew Adamson, London, Polity Press.

Zacks, Jeffrey M., Matthew A. Bezdek, and Garrett E. Cunningham (2022), "Knowledge and the Reliability of Constructive Memory", *Memory*, vol. 30, no. 1, pp. 22-25